

मुंबईत आल्यापासून मी अनेक घराण्यांच्या गायक-

गायिकांची गाणी असतील तिथे जाऊन ऐकत होतो. त्यात आग्रा, ग्वाल्हेर, किराणा, जयपूर यातील सर्व मोठ्या कलाकारांची गाणी मी ऐकली. परंतु रागदारी व तुमरी दोन्हीवर हुकूमत असलेले उस्ताद बडे गुलाम अली यांचे नाव खूप कलाकारांकडून ऐकले असले, तरी त्यांचे गाणे प्रत्यक्ष ऐकण्याचा योग आला नव्हता. विक्रमादित्य संगीत परिषदेत त्यांचे गाणे फार गाजले होते, त्याचा वृत्तांत वाचण्यात आला होता. 'बारा स्वरांची तान घेणारा गायक' अशा त्यांच्या वर्णनामुळे त्यांचे गाणे ऐकावे याची खूप उत्सुकता लागून राहिली होती, आणि लवकरच तो योग आला. १९५१-५३ साली प्रो. देवधरांनी त्यांचा जाहीर कार्यक्रम आयोजिला होता. त्यासाठी गुरुबंधूंना आमंत्रण दिले होते. त्यानुसार पं. नारायणराव, पं. शंकरराव व्यास, पं. डी. व्ही. पलुस्कर व त्यांच्यासोबत मी असे आम्ही सर्व कार्यक्रमाच्या ठिकाणी पोहोचलो. संध्याकाळी ५ वाजता कार्यक्रम सुरू झाला. समोरच्या रांगेत सर्व गायनाचार्य मंडळी बसली होती. मध्यभागी मोरारजी देसाई बसले होते. त्यांना फक्त खाँसाहेबांचे गाणे आवडत असे.

खाँसाहेबांनी चार तंबोरे लावले होते. दोन स्वरांचे व दोन टीपचे छोटे तंबोरे घेतले होते. तबल्यावर बसवण्या भेंडीगिरी होते. खाँसाहेबांनी 'भीमपलास' राग सुरू केला. हातात स्वरमंडल होते. त्या वेळी या वाद्याला खाँसाहेब 'कानून' म्हणत असत.

सा, नि. सा, प. नि. सा, म. प. नि. सा, असे मीडयुक्त आलाप सुरू झाले. परत परत 'सा'वर जेव्हा ते येत, तेव्हा खूपच आनंद होत होता. त्यांच्या चढत्या क्रमाने चाललेल्या आलापांनी व त्यांच्या प्रतिभेने सभा मंत्रमुग्ध झाली. लडिवाळ लयकारी व तानांचे अनेक प्रकार खाँसाहेबांनी केले. हा भीमपलास मला आयुष्यभर पुरला. तसा भीमपलास त्यांच्याकडून सुद्धा मी पुन्हा ऐकला नाही. पुढे आणखी दुसऱ्या रागातली एक मध्य लयीतली चीज म्हणून नंतर खाँसाहेब दोन तुमऱ्या गायले व शेवटी भैरवीने कार्यक्रमाची सांगता झाली.

खाँसाहेब तिन्ही सप्तकात सहज फिरत होते. त्यांनी भीमपलासात एक तान मंद्र षड्जापासून तार षड्जापर्यंत घेतली व तितक्याच वेगाने खाली येऊन सम गाठली, त्या वेळी जी वाहवा झाली, ती अजून लक्षात आहे. अशा तऱ्हेची तान मी प्रथमच ऐकली होती. ही संपूर्ण तान अवघ्या दोन मात्रांत आली. त्यांचा वेग आणि समेवर येण्याचा विश्वास खरोखर चक्रावून सोडणारा होता.

यानंतर खाँसाहेबांच्या अनेक मैफली ऐकण्याचा योग आला. एकदा माहीम येथे एकांच्या घरी कार्यक्रम होता. ८-९ कलाकार गाणार होते. सर्वांत नावाजलेले म्हणजे उस्ताद बडे गुलाम अली खाँ आणि ते सर्वांत शेवटी गाणार होते. त्यात पं. भास्करबुवा बखले यांचे पट्टशिष्य पं. दिलीपचंद्र

बेदी हे पण गाणार होते. त्यांचा संगीत-जगतात बराच दबदबा होता. गुलाम अलीच्या गाण्याइतके त्यांचेही सर्वांना आकर्षण होते.

सुरुवीताला दोन-तीन खाँसाहेब गाऊन गेल्यावर पं. दिलीपचंद्र बेदी गायला बसले. गाण्यापेक्षा बोलण्यावर त्यांचा जास्त भर होता.

सुरेलपणा, श्रुती, लय, काकुभेद म्हणजे स्वरातील चढउतार यावर ते इतके बोलले की, सर्वजण कंटाळून गेले. मध्ये-मध्ये गात; पण तेही प्रभावशाली नसल्यामुळे कंटाळ्यात भर पडत होती. यात खूप वेळ गेला; आणखी ५-६ खाँसाहेब आणि त्यानंतर गुलाम अली! गुलाम अलीच्या करता इतकं सगळं सहन करायचं की जायचं, असा विचार मनात येत होता. माझ्या शेजारी गोपालकृष्ण भोबे बसले होते. तेही म्हणाले, “काय करावं समजत नाही.” तेव्हा कधी नव्हे ते सर्व खाँसाहेबांनी गुलाम अलींना आधी गायची विनंती केली. तेव्हा इतका आनंद झाला! ते गायला बसल्यावर पं. दिलीपचंद्रांना म्हणाले, “आपने सब मसाला पिस दिया। थोडा हम भी हमारा मसाला आपको दिखाते है।” असे म्हणून ते म्हणाले, “गानेमें क्या क्या होना चाहिये, यह आपने जो बताया, वह सब बात मेरे गानेमें आती है या नहीं, यह देखना। मैं शास्त्र तो जानता नहीं।” असे म्हणून त्यांनी स्वरमंडळ मालकंसला लावले व असे काही दोन-चार आलाप केले की, सगळ्यांच्या अंगावर काटा उभा राहिला. त्यांनी झपतालातील ‘सा सुंदर बदन’ ही चीज सुरू केली व समेच्या आधी एक मात्रा असताना मंद्र- मध्य- तार अशा तिन्ही सप्तकात तान घेऊन ते समेवर आले तेव्हा सर्व लोकांनी ‘वाहवा’, ‘बहोत खूब’, ‘सुभानल्ला’ वगैरे मोठ्याने ओरडून दाद दिली. काय त्या तानेचा आनंद! ज्याने तिथे बसून ऐकला, त्याला तो क्षण हृदयात जपून ठेवण्यासारखा होता. नंतर खाँसाहेबांनी बोलताना व तानांचा पाऊस पाडला. द्रुत चिजेत इतके प्रकार त्यांनी काढले की, क्षणाक्षणाला सारे थक्क होत होते. ‘सरगम’सुद्धा इतक्या विविध प्रकारांनी केली की सांगता सोय नाही; तासभर चाललेल्या मालकंसात आम्ही न्हाऊन निघालो. त्यानंतर ‘याद पियाकी आये’ व ‘का करू सजनी’ या त्यांच्या दोन ठुमऱ्यांनी मनामध्ये अतिशय अस्वस्थता निर्माण झाली. पण त्याचबरोबर अत्यंत उच्च प्रतीचा आनंद मिळाला. जवळजवळ पहाट झाली होती व घरी जाताना आपल्याला केवढा खजिना मिळाला असेही सारखे मनात येत होते.

असाच एकदा मी एका तबलजीबरोबर खाँसाहेब जिथे राहण्यासाठी येत असत तिथे गेलो होतो. त्या दिवशी त्यांचे एक-दोनच भक्त आले होते. दुपारी चारचा सुमार होता. खाँसाहेबांनी स्वरमंडळ मिळवून ‘मारवा’ गायला सुरुवात केली. प्रत्येक रागाचे राखलेले शुद्ध स्वरूप हीच त्या रागाची खरी शक्ती! ही शक्ती ज्याला गवसली, तोच त्या रागाला न्याय देऊ शकतो. खाँसाहेब असेच मारव्यात शिरले होते. अनेक चमत्कृतींनी नटलेला मारवा थक्क करीत होता. खालच्या धैवतावरून घेतलेली मिंड विलक्षण आनंद देऊन गेली. आणखी ज्ञानात भर पडली, ती म्हणजे त्यांनी मारव्यात प्रत्येक स्वराला ‘सा’ करून भूप, दुर्गा, मालकंस, मधमाध सारंग असे वेगवेगळे राग म्हणून दाखवले आणि हे सर्व ‘मारवा’ कायम ठेवून चालले होते.

खाँसाहेबांना जोड व अनवट रागांबद्दल फार प्रेम नव्हते. ते म्हणत की, ‘ज्या रागात मोकळेपणाने पोहता येते, तेच राग मी गातो, जे राग अनिच्छेने, लक्ष देऊन गावे लागतात, ते मी गात नाही.’ तरीसुद्धा एखादे वेळेस जाणकारांनी फर्माईश केली तर १५-२० मिनिटे तो राग ते सुंदर गात. एकदा देवधरांच्या शाळेत रविवारी सकाळी कुमारगंधर्व गाणार होते. कुमार देवधरांचे शिष्य असले तरी कुमारांच्या या नव्या गायकीबद्दल त्यांना प्रेम नसावे. कारण मी त्यांना कुमारांच्या कुठल्याच कार्यक्रमात पाहिले नव्हते. त्या कार्यक्रमात कुमारांचा ‘देसकार’ अद्भुतच झाला आणि सर्वांना थक्क करून गेला. त्यानंतर गायलेल्या ‘खटा’तील ‘आई अंबवा मोललियारे’ ही चीज मी प्रथमच ऐकत होतो. कारण मला जयपूर घराण्याची ‘खटा’तील ‘विद्याधर गुनिजन’ ही एकच चीज माहीत होती, पण कुमारांच्या ‘खटा’ने कमाल केली, असा ‘खट’ मी कधी ऐकला नव्हता. त्याबद्दल कुमारांना विचारले. तेव्हा ते म्हणाले, “शंकर, हा राग माझा नाही, ही चीज पंजाब घराण्याची आहे

व मला ती उस्ताद अल्लारखाँनी शिकवलीय. तू त्याच्या तोंडून ऐक. फार छान म्हणतो तो!" --- सांगायचा मुद्दा, पुढच्याच रविवारी तिथेच बडे गुलाम अलीचा कार्यक्रम होता. कुमारांच्या कार्यक्रमातच त्याची घोषणा झाली. कुमारांच्या इतकीच गुलाम अलीना गर्दी झाली होती. देवधर मास्तर कुमारांच्या गाण्याला जरी आले नव्हते तरी कुमार काय गायले याची सगळी माहिती त्यांनी इतरांकडून मिळवली होती. गुलाम अलीच्या गाण्याला देवधर समोरच बसले होते. त्यांचा पहिला राग झाल्यावर देवधरांनी त्यांना 'खट' गायची विनंती केली. कारण कुमार तो राग गायले होते. खाँसाहेबांनी अनवट रागाबद्दल प्रेम नसल्याचे सांगून 'खट' सुरू केला. पहिल्या दोन-तीन आलापांतच कळले की, कुमारांनी गायलेलाच 'खट' ते गाताहेत. चिजेबद्दल उत्सुकता असतानाच 'आई अंबवा' हीच चीज खाँसाहेबांनी काढली. पक्त कुमार मध्य त्रितालात गायले होते आणि खाँसाहेबांनी ती झपतालात सुरू केली आणि ते असे काही गायले की, सर्वजण अवाक् झाले. खाँसाहेब त्या वेळी देवधरांच्या स्कूलमध्ये पुष्कळदा येत असत. त्या दोघांच्या मैत्रीतून अनेक गोष्टी लक्षात आल्या. खाँसाहेब व देवधर या दोघांकडे शिकणारा तुलसीदास शर्मा नावाचा शिष्य होता. तो देवधरांविषयी ते गाण्यातील व शास्त्रातीलही पंडित कसे आहेत हे खाँसाहेबांना सांगत असे.

एकदा खाँसाहेबांचा घरगुती कार्यक्रम होता. त्या कार्यक्रमाला येण्याचे आमंत्रण खाँसाहेबांनी तुलसीदासामार्फत देवधरांना दिले होते. त्याप्रमाणे देवधर रात्री कार्यक्रमाला आले. खाँसाहेबांनी ख्यालाला सुरुवात केली व २०-२५ मिनिटांत राग संपवला. सर्व लोक खूपच वाहवा करीत होते. परंतु देवधर निर्विकार बसून होते. त्यानंतर दुसऱ्या, परत एका रागातील बंदिश व भैरवी- असा कार्यक्रम झाला. सर्वांनी खाँसाहेबांना गाणे अप्रतिम झाल्याची पावती दिली. परंतु देवधरांनी काहीच मत न दिल्यामुळे खाँसाहेबांनी त्यांना विचारले, "माझे गाणे तुम्हाला आवडले नाही का?" तेव्हा देवधर म्हणाले, "मुळीच नाही. तुमचे ख्यालगायन ऐकायला मी आलो होतो. तुम्ही ५-६ आलाप केलेत, लगेच सरगम, ताना म्हणून, द्रुत चीज गाऊन २०-२५ मिनिटांत राग संपवला." तेव्हा दुसऱ्या दिवशी खाँसाहेबांनी देवधरांच्या घरी जाऊन त्यांना 'दरबारी' ऐकवला. त्या 'दरबारी'मध्ये २०-२५ मिनिटांत एकही हरकत नव्हती. देवधरांना ख्याल गायकीत जो संथ दमदारपणा अभिप्रेत होता, तो त्या 'दरबारी'त होता. देवधर मास्तरांनी खूश होऊन विचारले, "खाँसाहेब, काल आपण असे का गायला नाहीत?" त्यावर खाँसाहेब म्हणाले, "काल आपल्यासारखे जाणकार किती होते. मी काल असा गायलो असतो तर लोक म्हणाले असते, काय मॅगळ्यासारखा गातोय!"

देवधरांचा शास्त्रावरील अधिकार, गायकीची समज व अनवट राग सोपा करून शास्त्रशुद्ध शिकविण्याचे कसब यामुळे खाँसाहेब देवधरांवर खूश होते; तर देवधर त्यांच्या गायकीच्या प्रेमात होते. अशा प्रकारे दोघांमध्ये एकमेकांचे गुरु व शिष्य असे नाते निर्माण झाले.

देवधरांवर त्यांच्या गायकीचा इतका पगडा बसला होता की, एकदा देवधरांचा रेडिओवर कार्यक्रम होता. तो ऐकून त्यांच्या गुरुबंधने त्यांना फोन केला की, "काल रात्री रेडिओ लावला, तेव्हा गुलाम अली गाताहेत म्हणून शेवटपर्यंत ऐकला व शेवटी अनाऊंसमेंट झाली की, 'आत्ताच आपण बी. आर. देवधर यांचे गायन ऐकलेत.' त्यामुळे खूप आनंद झाला. म्हणून फोन केला." या फोनमुळे देवधरांना इतका आनंद झाला की, त्यांनी ही गोष्ट बऱ्याच जणांना सांगितली.

खाँसाहेब देवधरांच्या बरोबर चौपाटीवर जात तेव्हा बरेच लोक त्यांना पाहून त्यांच्या मागोमाग जात. पुष्कळ लोकांना हा कोणी पैलवान आहे असे वाटत असे, पण चौपाटीवर बसून खाँसाहेब गाऊ लागले, ते त्यांचे गाणे ऐकत बसत. एकदा असेच गात असताना ३०-४० माणसे जमली व समोरचा पानवालाही त्यांच्यात येऊन तासभर गाणे ऐकत बसला. त्याला पाहून खाँसाहेबांनी देवधरांना म्हटले, "यह पानवाला यहाँ एक घंटा खड.। है। उसके धंदे का कितना नुकसान हुआ होगा।" असे म्हणून त्यांनी पानवाल्याला जवळ बोलावून सर्व लोकांना पान बनवून देण्यास सांगितले व सर्व पानांचे पैसे स्वतः दिले. खाँसाहेब स्वभावाने गरीब व दयाळू वृत्तीचे होते.

याच संदर्भात खाँसाहेबांची आणखी एक गोष्ट माझ्या गुरुजींनी सांगितली. माझे पहिले गुरुजी दांडेकर कल्याण गायन समाजात १९५० साली गायन शिकवायला होते. माझ्या आयुष्यात इतका प्रामाणिक मनुष्य दुसरा आला नाही. दांडेकरांचे व गायन समाजाच्या संचालकांचे कशावरून तरी भांडण झाले व दांडेकरांनी त्यांच्या बाजूने निकाल लागेपर्यंत विद्यालयात जाणे बंद केले. त्याच वेळी शनिवारी रात्री समाजात बडे गुलाम अलींच्या गायनाचा कार्यक्रम होता. भांडणामुळे दांडेकर या कार्यक्रमाला जाऊ शकले नाहीत. याबद्दल त्यांना फार वाईट वाटले. रविवारी सकाळी खाँसाहेब उतरले होते, तिथे जाऊन, कार्यक्रमाला येऊ न शकण्याचे कारण सांगून ते म्हणाले, “मला तुमचे गाणे ऐकण्याची इतकी ओढ होती की, मी रात्रभर जागाच होतो.” हे ऐकून खाँसाहेबांना फार वाईट वाटले व ते म्हणाले, “मी आता निघतोच आहे. तुमच्या घरी थोडा वेळ जाऊन मग पुढे जाईन.” आणि खाँसाहेबांनी दांडेकरांच्या छोट्या घरात जाऊन त्यांना तासभर ‘तोडी’ ऐकवला. दांडेकरांनी त्यांचा मोठेपणा पाहून त्यांच्या पायावर डोके ठेवले. इतके खाँसाहेब हळवे होते. अशा या प्रतिभाशाली गायकाला किती तरी वर्षे ऐकत होतो. १९६१ साली त्यांना अर्धागाचा झटका आला. तेव्हा लगेच त्यांच्यावर उपचार सुरू झाले. प्रो. देवधर हॉस्पिटलमध्ये त्यांना भेटण्यासाठी गेले तेव्हा खाँसाहेबांच्या डोळ्यात अश्रू आले. ते देवधरांना म्हणाले, “जो गुलाम अली गा नहीं सकता, उसे जिंदा रहने से फायदा क्या?” तेव्हा ‘तुम्ही यातून बरे व्हाल’ म्हणून देवधरांनी धीर दिला. त्याच्या नंतर औषधोपचारांचा परिणाम होऊन खाँसाहेब थोडे थोडे गाऊ लागले. स्वतः गायलेला भूप ऐकताना ते म्हणाले, “गुलाम अली इतना अच्छा गाता था?’ पुढे १९६८ साली आजाराने उचल खाल्ली व २३ एप्रिल रोजी या प्रतिभावान गायकाचे व तुमरीच्या बादशहाचे निधन झाले, तरी त्यांच्या ऐकलेल्या मैफलींच्या स्मृती आजही टवटवीत आहेत.

पं. शंकर अभ्यंकर

(पूर्व प सिध्दी : लो कसता, १७ ऑगस्ट २००७ )